

NAHÇIVAN'DA TUNÇ VE DEMİR ÇAĞINDA KIL KAPLARIN YAPILMASI**Togrul HALİLOV***AMEA Nahçıvan Bölümü, Email: x.toqrul @ gmail.com***ÖZET**

Makalede M.Ö. IV-I bin yıllarda kil kabların yapılması öğrenilmiştir. Belirlenmiştir ki, seramikçilik Nahçıvan'ın en eski sanat alanıdır. Bu dönemde Azerbaycan'ın diğer ilçeleri gibi Nahçıvan da önemli sanat merkezi olmuştur. Seramik ürünleri boyutu, biçimi, üzerindeki desenleri, yapıldığı malzeme ve teknolojisine göre bir-birinden farklıdır. Nahçıvan seramikçilerinin yapmış olduğu kil kaplar sofa ve ya mutfak seramigi olmak üzere iki gruba ayrılıyor. Şunların benzerleri Güney Kafkasya ve Ortadoğu'daki aynı çağın yapılarında, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun arkeolojik materiallarında bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan, Ortadoğu, Urmiye, Doğu Anadolu.

Dr. Togrul Khalilov**THE BRONZE-EARLY IRON AGE OF NAKHCHIVAN CORRECTED****Abstract**

The article studies the corrected in IV-I millenniums B.C. It was defined that pottery was one of the ancient craftsmanship areas in Nakhchivan. At that time Nakhchivan, as well as the other regions of Azerbaijan, was an important centre of craftsmanship. The pottery products differed from one another in their size, shape, ornaments on them, the material they were made of and the technology. The pottery products made by Nakhchivan potters were divided into two groups-welfare and kitchen ceramics. Their similar monuments in the South Caucasus and the Middle East in the same period, the archaeological materials found in the Urmia basin and Eastern Anatolia.

Key Words: Nakhchivan, Near East, Urmia, Eastern Anatolia.

Kil kapların yapılması alandaki teknolojik sürecin araştırılmasında bize yardımcı temel maddi kültür örneklerinden seramik fırını önemli yer tutuyor. Arkeolojik kazılar sırasında Azerbaycan'ın bütün ilçelerinde olduğu gibi (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: 44, 45; Oruçov, 1989: 31) Nahçıvan'da da seramik fırının kalıntıları yeterince tespit edilmiştir. Şunların ancak düşük bölümü iyi kalmıştır. Tüm fırınların kap biriken kısmı esasen dağılmıştır. Nahçıvan'da II Kültepenin Erken Tunç çağına ait VII, XI inşaat katından dikdörtgen biçimli, bir kameralı seramik fırının kalıntıları bulunmuştur (Seidov, 1993: 24, 123). Bu anıtın VII inşaat katında bulunmuş benzersiz seramik fırının kalıntılarına şimdilik Güney Kafkasya arkeolojik anıtlarında rastlanmamıştır.

Kapların yapımında emek aletleri ile birlikte seramikçiler tarafından gilin seçilmesi, yoğrulması, kapların kurutulması teknolojik gelişmeleri de önemli yer tutmaktadır. Kapların hazırlanması teknolojisine dikkat edersek görürüz ki, öncelikle üretim için yararlı olan kaliteli kum seçilmiş, şunun yapısının sağlam ve kaliteli olmasına

öznen verilmiştir. Çeşitli kilden yapılmış kapların içeriği bir-birinden ferqlenmiştir. Kabin hazırladığı gilin kaliteli olmasını artırmak için onun bünyesine saman, iri ve küçük kum taneleri katılmıştır. Yüksek kaliteli kilden yapılmış kaplar daha çok yararlı, daha çok uzun ömürlü olmuştur. Kapları üretirken şunların biçimlerine özel fikir verilmiştir. Kabi belli biçimde yapıldıktan sonar şunu bişirilme zamanı çatlamaktan korumak için özel yöntemler kullanmıştır. Önce kabi birkaç gün gölge yerde bırakıp hafif kurutmuşlar. Sonra şunu çeşitli sıcaklığına bişirmişlerdir. Kaplar orta derecede çok yüksek olmayan sıcaklığına bişirilerken şunun üzeri ve içerişi hisle kaplanmıştır. Yüksek sıcaklığına pişirilmiş kapların çoğunluğunu çatlamaktan korumak için şüyürlemişler. Bişirilme sırasında herhangi bir biçime alınmış kap oksidleşdirici sıcaklığın etkisinden çeşitli renkli olmuştur. Bu zaman kabin dış yüzeyi kararmış, iç yüzü karbon birleşmesinin etkilememesi sonucunda açık renkli kalmıştır. Kabin bişirilmesi sırasında şunun çeşitli renklere olmasında gilin içerdiği demir tuzlarının önemi büyük olmuştur. Bişirilme sürecinde tüm demir tuzları ve diğer bileşikleri demir oksidine çevrilerek kabin boyanmasını etkilemiştir. Kapların boyanmasında boyak bitkilerinden ve çeşitli meneral da kullanılmıştır. Markans oksidinden kestane, bakır oksidinden yeşil, demir oksidinden sarı, kobalt oksidinden mavi renkler alınmıştır.

Kil kapların yapımında uygulanan başlıca aşamalardan birini şunların nakışlanması oluşturuyor. Kapların üzerindeki konsentrik daireler fırının çarkının, qazıma, basma, yapma, mühürleme ve b. yöntemi ile vurulmuş desenler ise ustaların çeşitli emek aletleri kullandıklarını gösteriyor. Şunların nakışlanmasında kullanılan geometrik desenler basit ve karmaşık yapıli olmak üzere iki ana gruba ayrılıyor. Basit geometrik desenler içerisinde dalgalı, düz ve kırık çizgiler daha çok yayılmıştır. Birleşik geometrik desenler daire, romb dörtgen ve üçgenlerin kombinasyonundan oluşuyor. Bu geometrik desenler eski aşiretlerin yaşam tarzı, dini-ideolojik görüşmelerini seramikçilerin bu alandaki işçilik alışkanlıkları ile ilgilidir. Kapların nakışlanmasında emek aletleri önemli bir yer tutmuştur. Seramikçi emek aletinin yardımıyla yaptığı kabin üzerini bir anlamda, çeşitli biçimli desenlerle süslemiştir. Kabin üzerinde bulunan nakışların ince ve düzenli olmasında seramikçinin kullandığı desenleme araçlarının mükemmelliği önemli yer tutuyor. İhtimal vermek olur kikapların nakışlanmasında kullanılan emek aletler taştan, kemikten, ağaçtan ve metalden yapılmıştır. Ağaç aletlerin uzun süre toprağın altında kalabilmemesi sonucunda şunlar günümüze kadar gelip ulaşmamıştır.

Erken Tunç çağında kapların yapılması, nakışlanması Eneolit çağına kıyasla daha mükemmeldir, kendine spesifik özelliği ile seçiliyor. Bu dönemde Eneolit çağının desenleme yöntem ve biçimleri korunup bulundurulursa da yeni nakışlanma motifleri de kullanılmıştır. Erken Tunç çağında Nahçıvan'da mevcut olmuş "Kür-Aras kültürü"ne ait kil kaplar boz, konur, siyah ve pembe renkli olup bazen parıldayanedek cilalanmıştır. Bu çağın seramiğinin içinde iri ve küçük kum taneleri bulunuyor. İri kum karışımı olan kilden esasen tarımda kullanmak için kil kaplar yapılmıştır. Bütün Erken Tunç çağının yapıtlarını (I Kültepe, II Kültepe, Avclar tepesi, Mahta Kültepesi, Halec, Erebyengice, Şortepe) birleştiren genel özellik şunlardan siyah cilalı, pembe astarlı kabl ve yarımşar biçimli simgelerin bulunmasıdır. Bir grup araştırmacılar yarımşar biçimli simgelerin Eneolit çağına ait kapların üzerindeki tümör yapmaların davami olduğunu, şunların üzerinde ufku deşiyin açılması ile oluştuğunu kayd ediyorlar (Aşurov, 2002: 21). Bu çağın seramik memulatının bir kısmında pişmemiş tabakanın olması ve bazı kapların yüzeyinde lekelerin olması seramiğin ham maddesinin teknolojisinde ve pişirme

teknğinde yüksek seviyenin olmadığını gösteriyor. İnce duvarlı, iyi cilalanmış kapların yapılması ham maddenin teknolojisi ve pişirme tekniğinin geliştiğini gösteriyor. Erken Tunç çağının karakteristik özelliklerinden biri de kapların ağız kenarının dikdörtgen biçimde dışa çıkması, şunların iki taraftan iyice sığallanaraq, dışarıdan anıqlanması, elde yapılmış kapların oldukça simetrik ve düzenli olmasıdır. Bu çağa ait kapların bazılarının ağız kenarlarının relşekilli biçimde yapılması Doğu Anadolu için karakteriktir. II Kültepe arkeolojik anıtından bulunmuş bu türlü kapların benzerleri Göytenin Erken Tunç çağı tabakasından bulunmuştur (Bahşeliyev, 2007: 108).

Erken Tunç çağında kapların nakışlanmasında oval ve ya yuvarlak batıqlardan, zig zag işaretlerden, «S», «L», «M», «Y» biçimli nakışlar, cızma ornamentler de kullanılmıştır. Üzeri oval ve ya yuvarlak batıqlarla süslü kaplar I Kültepe, II Kültepe, I Mahta Kültepesi arkeolojik anıtlarında bulunmuştur (Bahşeliyev, 2004: s. 50). I Kültepeden elde edilen üzerinde kabartma yöntemi ile "M" şekilli desen vurulmuş kil kab (Abibullaev, 1982: 133) Yanıqtepe abidesinden bulunmuş bir grup kaplarla benzerlik oluşturmaktadır (Kuşnareva, Çubınşvili, 1970: 89). I Mahta anıtı'ndan üzeri cızma ornamentlerle zengin süslenmiş pek kap bulunmuştur (Aliyev, Aşurov, 1992: 39). I Kültepe (Abibullaev, 1982: 127), II Kültepeden (Seidov, 993: 99) tespit edilmiş üzeri zig-zag nakışlarla desenli kil kablar Güney Kafkasya (Kuşnareva, Çubınşvili, 1970: 166), Ön Asyanın arkeolojik anıtlarında bulunmuş (Sevin, Özfırat, Kavaklı, 2000: 852) kil kapların bir kısmı ile benzerlik teşkil ediyor.

Orta Tunç çağında Azerbaycan'ın bütün ilçelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da sanatkarlığın bağımsız ekonomik alanına dönüştürülmesi sonucunda seramik hayli gelişmiştir. Seramik çarkının geniş kullanılması sonucunda emek verimliliği yükselmiş, ürün üretimi artmıştır. II Kültepeden seramik mahallesi ve mükemmel yapıli seramik fırınlarının tespit edilmesi (Aliyev, 1991: 38) onu kutlamaya esas verir ki, bu çağde Kültepe yerleşim yeri önemli sanat merkezi olmuştur. Şuradaki seramikçiler kendilerinin telabatını ödemekle birlikte, takas için de ürün etmişlerdir.

Orta Tunç devrinin kapları kilinin rengine, yapısına ve süsleme tekniğine göre bir-birinden farklı iki büyük gruba ayrılıyorlar. Birinci gruba pembe renkte pişirilmiş boya bezemeli gil kaplar içerir. Bu tip kil qablar Azerbaycan arkolajisinde "Boyalı kaplar kültürü"ne içerir. Bu yüzden de Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı "Boyalı kaplar kültürü" ile tanınıyor. Bu gruba dahil olan kapların yayılma arealının gözden geçirilmesi şunu kanıtlıyor ki, şu türlü kil kablar Nahçıvan-Urumiye grubunun arkeolojik anıtları için karakteriktir. Azerbaycan'ın diğer ilçelerinde boyalı kaplar nispeten az bulunmuştur. Nahçıvan arkeolojik anıtlarına, özellikle II Kültepenin stratigrafiyasına göre "Boyalı kaplar kültürü" dört aşamaya ayrılıyor (Aliyev, 1977: 43-89). İlk aşama için monokrom renkli (birrengli) boyalı kaplar karakteristik olsada, sonraki aşamalarda polikrom (çokrengli) boyalı kaplar geniş yayılmayğa başlıyor. Monokrom (birrengli) boyalı kaplar kırmızı üzerine siyah renkle çizilmiş düz ve dalgalı çizgilerle süslenmiştir. Bazılarında (II Kültepe abidesinden bulundu) kırmızı boya üzerine beyaz renkle desenler çizilmiştir. Polikrom (çokrengli) boyalı kablar daha gelişmiş ve karmaşık kompozisiyalı yapılmıştır. Şunlar zevkle süslenmesi ile farklılaşırlar. Desenler kapların gövdesinin yukarisını kapsayan turuncu-sarı ve beyaz fon üzerine, başlıca olarak siyah, kırmızı, bazen ise kahverengi, beyaz ve yeşil renkle çizilmiştir. Kapların üzeri kırık hatlar, romb, üçbucakların arasına çekilen küçük daireler, insan, kuş ve hayvan resimleri ile

bezedilmiştir. Yaygın desen motiflerinden biri de, çift siyah çizgilerin arasına alınarak, bir-birinin içerisinde yerleştirilmiş toplu üçgenler olmuştur. Bu çağa ait I Kültepe, II Kültepede, Şahtahtı, Nehecir, Yaycı, Çalhankale ve b. arkerolojik anıtlarından bulunmuş polikrom boyalı kaplar Göytepenin D ve C (Brown, 1951: 21-22), Haftavantepenin V, VI (Edwards, 1981: 187, 237), Dingatepenin IV tabakasından elde edilen bir grup seramiklerle benzerlik oluşturmaktadır (Hamilin, 1977: 126). Nahçıvan'da ve Doğu Anadolu'da polikrom boya bezemeli kaplar geniş yayılsa da Azerbaycan'ın diğer ilçelerinde, Gürcistan'da bu grup kapların tek-tek örnekleri bulunmuştur.

Orta Tunç çağının ikinci grup seramigi Erken Tunc çağına ait Kür-Aras kültürünün seramiginin devamı olmuştur. Erken Tunç çağında olduğu gibi gri ve siyah renkli, cilalı, cızma ve basma ornamentli kaplar yapılmıştır. Nahçıvan'da basma ornamentle süslenmiş ilginç kaplar Nehecirde (Seyidov, Bahşeliyev, 2002: 68-72), II Kültepede (Aliyev, 1991: 53) ve b. bulunubtur. II Kültıpede bu tip kabın dulus fırında tespit edilmesi şunların yerel ustalar tarafından üretildiğini kanıtıyor. Azerbaycan'da bu türlü seramigin daha yaygın olduğu bölgeler Mil-Karabağ, Taliş-Muğan, Kobustan ve Kuzey-Doğu Azerbaycan'dır.

Nahçıvan'ın Son Tunç ve Erken Demir çağı seramikleri de Orta Tunç çağında olduğu gibi narin ve ya iri kum karışımı olan kilden yapılmış, gri ve pembe renkte iyi bişirilmiştir. Boz renkli kaplar genellikle basit, pembe renkliler ise boyalı yapılmıştır.

Boz renkli kaplar dağlık topraklardaki arkeolojik anıtlardan (Kolani, Sarıdere, Hakkılık ve b.) hayli sayıda bulunmuştur. Şunların yapımında Orta Tunç çağının gelenekleri nispeten zayıf bulundurulmuştur. Şu bölgedeki arkeolojik abidelerden boyalı kaplar az, basit kaplar ise çok bulunmuştur

Boyalı kaplar Araz çayı ve Nakçıvançay vadisinde bulunan I Kültepe, II Kültepe, Şahtaktı, Qalacıq, yurdçu yerleşim alanları ve onlara ait olan nekropollerinden hayli sayıda bulunmuştur. Araz vadisindeki arkeolojik abidelerden bulunan Son Tunç-Erken Demir çağına ait kil kapların yapımında Orta Tunç çağının gelenekleri daha fazla gözüktüne alınmış ve geliştirilmiştir. Nahçıvan boyalı kapları Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Urmiye havzasının seramiği ile benzerlik teşkil etmesine rağmen, bazı özelliklerine göre şunlardan farklıdır. Bunun temel nedenlerinden biri şu ki, Nahçıvanda boyalı kapların bir grupu yerli üretim ocaklarında, yerli seramikçiler tarafından yapılmıştır. Son Tunç çağında polikrom (çokrengli) kaplar daha yaygındır. Şunların nakışlanmasında, renglenmesinde kırmızı, siyah, sarı renkler kullanılmıştır. Erken Demir çağında ise boyalı kil kaplar genellikle tek renkli (renkli) yapılmıştır, daha çok kırmızıyı kullanılmıştır. Bu çağın anıtlarından beyaz inkrustasiyalı kaplar çok az (I Kültepe, Qazkan) bulunmuştur. Beyaz inkrustasiyalı kapların az bulunmasının başlıca nedenlerinden biri şu ki, Nahçıvan bu tip seramik üretiminin temel merkezlerinden biri olmamıştır. Orta Avrupa ve Küçük Asya'dan Çin'e kadar geniş bir alanda yayılmış beyaz inkrustasiyalı seramigin üretimi Azerbaycan'da Hocalı-Gedebey kültürü kavimlerine ait olmuştur.

Nahçıvan'ın Son Tunç ve Erken Demir seramik ürünleri içerisinde kadeh, çanak, çömlek ve b. beraber olarak çaydanlık türlü kaplar da önemli yer tutmaktadır. Şunlar bir kural olarak kabarık gövdeli, dışa katlanmış ağız kenarlı, lüleli ve kulplu yapılmıştır. Bazılarının lüleyinin aksi tarafında kulp yerine delikli, kulakcıkşekilli çıkıntılar yapılmıştır. Şortepe, Qızılburun, I Kültepe, Şahtaktı ve Nahçıvan nekropolundan bulunan bu tip kaplar

(Bahşeliyev, 2004: 138-138) biçim ve özelliklerine göre Tepehisar, Göytepe, Tepesialk ve b. çaydanlıkları ile benzerlik teşkil ediyor (Aliyev, 1977: 68-69).

Nahçıvan'daki Son Tunç ve Erken Demir çağının arkeolojik anıtlarından elde edilen küpe, kase, çömlek türlü kaplardan farklı olarak çaydanlıklarda "Hocalı-Gedebey kültürü"ne ait özelliklerin görülmesi Son Tunç ve Erken Demir çağında bu bölgede Ortadoğu kültürü ile yerel kültürlerin (Nahçıvan ve Hocalı-Gedebey kültürü) bir-birine etkisini gösteriyor. Arkeolojik kaynaklara göz atarsak görürüz ki, çaydanlık türlü kil kapların temel üretim merkezi Nahçıvan ve Azerbaycan'ın diğer ilçeleri ile birlikte Urumiye havzasıdır.

Nahçıvan'da Son Tunç ve Erken Demir çağında kil kapların süslemesinde basma, çizme, çertme, konnellyur, zoomorf ornamentlerle beraber olarak «Ş», «T», «M», «Y» biçimli desenlerden, tümör yapma ve dairesel batıklardan, yuvarlak kabartmalar ve mantar biçimli çıkıntılar da kullanılmıştır. «Ş», «T», «M», «Y» biçimli desenler yerel seramikte mahsus özellikler taşıyor. Mantar biçimli çıkıntılı yapılar ve konnellyur ornamentli beyaz inkrustasyalı kil kaplar gibi "Hocalı-Gedebey kültürü"ne aittirler. I Kültepe, Kükü, Yurdçu, Kızılburun ve diğer arkeolojik anıtlarından bulunmuş bu türlü kil kapların benzerleri "Hocalı-Gedebey kültürü"ne ait arkeolojik yapıların bir çoğunda (Mingeçevir, Genceçay, Kaçbulaq ve b.) bulunmuştur.

Yapılan araştırma sonuçlarına şunları söyleyebiliriz. Nahçıvanda Tunc ve Erken Demir çağında çeşitli gil kapların yapılabılır. Şunlar boyasız ve boya beyalı, nakışlı ve nakışsız olmak üzere gruplara bölünüyorlar. Kapların çeşitli biçimlerle süslenmesinde seramikçinin işçilik yeteneği ile yanı sıra dini ideoloji görüşümleri de önemli yer tutuyor.

KAYNAKÇA

Abibullaev O.A. (1982) Eneolit i bronza na territorii Nakiçevanskoj ASSR. Bakü, Bilim, 314 s.

Aliyev V.Q. (1991) Kulbura èpoki Sredney bronzi Azerbaydjana. Bakü, Bilim, 256 s.

Aşurov S.H. (2002) Nahçıvan'ın İlk Tunç çağ seramigi. Bakü, Bilim, 157 s.

Aslanov Q.M., Vaidov R.M., İone Q.İ. (1959) Drevniye Minkeçaur. İzdatelbstvo AN Azerb. SSR, 191 s.

Bahşeliyev V.B. (2004) Nahçıvan'ın eski aşiretlerinin manevi medeniyeti. Bakü, Bilim, 320 s.

Bahşeliyev V.B. (2007) Azerbaycan arkeolojisi. Bakü, Bilim, 238 s.

Bahşeliyev V., Maro C., Aşurov S. (2008) Ovçular tepesi yerleşim yerinde arkeolojik kazılar // AMEA Nahçıvan Bölümünün Haberleri, s. 111-117.

Brown T.B. (1951) Ekavations in Turkey, 1948. Jon Murray Albemarle Street, w.XIX, London, 279 s.

Edwards M.R. (1981) The Pottery of Havtavan Tepe VI B (Urmia Ware), İran, w. KIK, s. 101-140.

Aliyev V.H. (1977) Azerbaycan'da Tunç çağının boyalı kaplar kültürü. Bakü, Bilim, 163 s.

Aliyev V.H., Aşurov S.H. (1992) Mahta Tunç çağı anıtları // Azerbaycan'da arkeoloji ve etnoğrafiya ilimlerinin son sonuçlarına ilişkin bilimsel konferansın malzemeleri. Bakü, s. 38-40.

Hamilin C. (1977) The early Second Millennium karbon assemblage of Dinka Tepe. Iran, p. 125-153.

Kuşnareva K.K., Çubınşvili T.N. (1970) Drevnie kulburi Yüjnoqo Kavkaza. Leningrad, 191 s.

Medvedskaya İ.N. (1977) Moqılınik Kaýtarié-noviye pamyatniki rannejeleznoqo veke İrane / / Sovetskaya arkeolojiya, Moskova, Nauka, № 3, s. 169-175.

Oruçov A.Ş. (1989) İlk Ortaçağ'da Azerbaycanda seramik (IV-VIII yüzyıllarda).Bakü, Bilim, 65 s.

Seidov A.Q. (1993) Pamyatniki Kura-Araksskoý kulturu Nakiçevani.Bakü: Bilgi, 164 s

Sevin, V., Özfırat, A., Kavaklı, E.(2000) Van-Karagündüz Höyüğü kazıları (1997 Yılı Çalışmaları), Belleten LKIII/238, s. 847-882.

Seyidov A.Q, Bahşeliyev V. B. (2010) Halec. Bakü, Bilim, 220 s.

Seyidov A.Q, Bahşeliyev V.B. (2011) Sederek. Bakü, Bilim, 184 s.

Seyidov A.Q., Bahşeliyev V.B. (2002) Nehecirde arkeolojik araştırmalar. Bakü, 201 s.